

Oleksiy Kostyukov

IDEA OF SALVATION IN CHRISTIANITY AND SELFREALISATION IN BUDDHISM (COMPARATIVE SOTERIOLOGY)

One of the main features of the modern world is the highest interpenetration of various cultures, world outlooks and religions. Some of them had been in isolation for a long time, and others are well-known by their messianic intensity. Christianity and Buddhism have all signs of the last ones, and this article is dedicated to their comparing.

It became common nowadays that all religions are identical in fact. Orient traditions support this opinion, they say that all religions have the same final goal. Is it correct or there are some essential differences between the doctrines that influence methods and ideal of spiritual realisation. These are the basic questions of this work.

УДК 22.07(477)

Головащенко С. І.

КИЇВСЬКА ДУХОВНО-АКАДЕМІЧНА ТРАДИЦІЯ XIX — ПОЧАТКУ XX ст. В ІСТОРІЇ ВІТЧИЗНЯНОГО БІБЛІЄЗНАВСТВА

Біблієзнавчі дослідження у Київській духовній академії XIX — початку XX ст. пропонуються для розгляду як важливий аспект реконструкції традиції вітчизняної біблеїстики.

Ситуація з дослідженням і викладанням Біблії в Україні нині характеризується намаганнями здолати доволі драматичний розрив як із світовою, так і з вітчизняною традиціями біблієзнавства. Якщо перше доволі активно реалізується через видання перекладної літератури та зусилля закордонних викладачів (стосується це насамперед численних протестантських шкіл, де викладання різноманітних курсів з Біблії є типовим явищем), то реконструкція історії вітчизняної біблеїстики тепер лише має шанс розпочатися. Свого часу розрив з вітчизняною традицією філософського та богословського поступу став однією з ознак та знарядь формування тоталітарної ідеології та суспільної практики. Показовою тут є ліквідація у радянські часи Київської

духовної академії як центру духовної освіти та православного богослов'я і, відповідно, майже повне зникнення київської духовно-академічної традиції з поля зору історико-богословського, історико-філософського та, відповідно, біблієзнавчого дослідження. За радянських часів у цьому сенсі трохи більше “пощастило” вцілілим православним академіям [1]; можливість реконструкції київської традиції залишилася реальною завдяки збереженням публікаціям у духовно-академічних виданнях, богословських та біблієзнавчих енциклопедіях і монографіях, а також академічним архівам [2].

Православне біблієзнавство (біблеїстика)¹ у XIX та на початку XX ст. розвивалася в Російській імперії переважно як “духовно-академічне”, пов'я-

¹ Тут поки що вживаємо ці поняття як синоніми; їх розрізнення, можливо, буде встановлено в ході подальших досліджень. — С. Г.

зане з богословською та навчальною діяльністю чотирьох духовних академій, в тому числі й Київської. Це визначало, з одного боку, досить чітку апологетичну спрямованість біблієзнавчих досліджень та викладів. До того ж, церковна екзегеза була зорієнтована на застосування таких герменевтичних підходів та прийомів, які залучали б інтерпретацію біблійного тексту до церковного Переказу. Православна біблеїстика взагалі традиційно ґрунтувалася на визнанні принципово визначальної ролі Переказу у творенні канону Писання та його тлумаченні. Це було вибудоване традицією справжнє “герменевтичне коло”, реалізоване через інтеграцію Писання у контекст Переказу як конституюючої, оцінюючої та інтерпретативної структури. Вкоріненість біблійного тексту до церковної традиції визначило різноманітні шляхи її прочитання: не лише у вербалізованих формах, а й у синтетичних формах ритуалу — через літургію, де слово сполучається із символізованою дією. Біблійне слово саме по собі осмислює літургійне дійство, інтерпретоване у його метафізичній реальності (як “таїнство”) і відповідно отримує нові смисли через це дійство, а також через наочний символізм живописного та пластичного образу, вміщеного у храмі як символічно сконфігурованому “священному просторі”. Прочитання Біблії у контексті Переказу та богослужіння визначило і потужну традицію витлумачення, де мірою індивідуальної інтерпретативної ініціативи ставало богослов’я в строгому сенсі поняття — як унормований та унаочнений у догматах, ритуальних настановах та учительних коментарях видатних християнських мислителів досвід Церкви. Саме церковний досвід тут уможлиблював зростання особистісного начала в осягненні біблійного слова.

Тож історична “зустріч” вітчизняної біблієзнавчої традиції, частиною якої була київська духовно-академічна біблеїстика, зі світовою біблеїстикою відбувалася найінтенсивніше протягом XIX — початку XX ст. як контакт специфічної форми православної ісагогіки та екзегези з різними школами дослідження й витлумачення Біблії, які народжувалися й розвивалися в лоні західного християнства (як католицького, так і протестантського). Причому, особливим випробуванням для православ’я став розвиток західної “біблійної науки” на ліберальних та раціоналістичних засадах. Означений контакт визначив взаємодію, що передбачала і критику, і рецепцію. Для православної традиції постала проблема практичного виявлення та подолання власних сутнісних протиріч і розвитку власних продуктивних підходів.

Але, говорячи про київську біблієзнавчу (і, можливо, взагалі богословську) традицію, слід згадати, що Київ мав найдавніший серед усіх центрів православної церковної науки Російської

імперії досвід “зустрічі із Заходом” — досвід ще києво-могилянський, який зріс на тривалій традиції вільного навчання у католицьких та протестантських школах і університетах Речі Посполитої та інших європейських країн. Наслідком була відкритість як до католицької схоластики, так і до протестантського раціоналізму (ці дві тенденції у крайніх формах були представлені знаковими для поч. XVIII ст. постатями — вихідцями з України, вихованцями Києво-Могилянської академії та європейських університетів Стефаном Яворським і Феофаном Прокоповичем).

Полеміка з “інославною”, ліберальними та раціоналістичними течіями, які виникали й розвивалися у тодішньому західному біблієзнавстві, об’єктивно визначала необхідність критичної рецепції як окремих результатів, так і методологічних принципів та підходів у різних галузях біблієзнавчих досліджень. Ця полеміка значною мірою визначала зміст і проблематику пошуків у галузі ісагогіки (зокрема, критика або ж захист традиційної атрибуції біблійних текстів) та біблійної герменевтики (особливо у плані зіставлення буквального і символічного витлумачення, визначення можливостей та меж історичної інтерпретації, критики вербалізму тощо).

У складній взаємодії внутрішніх потреб та зовнішніх впливів розвивалася також біблійна текстологія або текстуальна критика. Інтенсивне опрацювання слов’янських, грецьких та єврейських текстів ще у XVIII ст. було стимульоване необхідністю виправлення церковнослов’янської Біблії (Петровсько-Єлизаветинська Біблія), а в XIX ст. — створенням низки біблійних перекладів (переклади Російського Біблійного товариства російською та іншими мовами, російський Синодальний переклад, національні переклади, в т. ч. українські). На той же час палеографічні й текстологічні здобутки західних дослідників другої половини XIX ст. (знаковою фігурою тут став німецький вчений К. Тішендорф, добре відомий тоді в Росії), потужний розвиток текстуальної критики, зіставлення джерел, аналізу літературної форми, практика підготовки критичних видань Біблії стали зовнішніми стимулами для відповідних пошуків у рамках духовно-академічної біблієзнавчої традиції.

Зростало також зацікавлення у біблійній археології. Його політичним аспектом став захист інтересів Росії на Близькому Сході та Російської церкви у Палестині, який виявився, зокрема, у своєрідній формі культурно-релігійної експансії — відкритті церковних місій, демонстрації турботи й опіки, проголошенням “патронату” “православного царства” над східними святинами. Науково-богословським аспектом цього зацікавлення були знахідки небагатьох російських та значно численніших західних експедицій у Палестині, Сирії, Єгипті,

Месопотамії й особливо їх використання західною ліберальною та раціоналістичною критикою. Останнє спонукало до осмислення можливих історико-критичних або ж апологетичних інтерпретацій і до визначення місця нових знань у системі православного біблієзнавства та біблійного богослов'я. Зокрема, актуалізовувалися проблеми біблійної хронології, зіставлення біблійної історії з історією Стародавнього Сходу.

Нарешті, важливим було питання про можливість конституювання православної біблієзнавчої науки як систематизованої галузі знання і навчальної дисципліни; проблема викладу знань про Біблію тісно пов'язувалася з церковно-дидактичними завданнями духовно-академічного богослов'я. Підготовка підручників з ісагогіки (вступних курсів до Біблії), з герменевтики, проблеми наукового викладу, узгодженого з церковною традицією також були актуальними завданнями, що привертати увагу багатьох представників київської духовно-академічної школи.

Більшість відомих київських православних біблеїстів означеного періоду відстоювала традиційні погляди на походження, авторство, датування біблійних книг, сповідуючи принципи т. зв. “старої ісагогіки”, концентрувалися навколо патристичного (“святоотецького”) досвіду біблійної екзегези. Поступово, поряд із запереченням протестантського лібералізму та різних форм раціоналізму в біблеїстиці як принципово позацерковних феноменів, часто в ході полеміки православними засвоювалися продуктивні здобутки в галузі історичної, літературної та інших форм біблійної критики. Православна традиція прямувала шляхом поступового засвоєння історико-критичних методів, утвердження можливості й необхідності враховувати як філологічні, так і історико-культурні, психологічні, духовні виміри тексту, єдність тексту і контексту. Поступово визнавалася необхідність біблійної критики як передумови екзегези. Ця поміркована й компромісна рецепція отримала в православ'ї та католицизмі назву “ нової ісагогіки ” й “ нової екзегези ” на відміну від “ старих ”, традиційних здобутків доби патристики та середньовіччя.

Поданий нижче короткий біографічно-бібліографічний огляд, що охоплює доробок найпомітніших представників київської духовно-академічної біблеїстики XIX — початку XX ст., навіть за своєї попередності та неповноти дозволяє твердити про наявність певної цілісної традиції, а також про можливість і необхідність її теоретичної реконструкції.

Персонами, які поєднували традиції старої Київської духовної академії, закладені ще у києво-могилянські часи, з духовно-академічною біблієзнавчою традицією XIX ст., були такі видатні

вихідці з України, випускники академії, як архієпископ *Феофілакт (Лопатинський)* (1670-ті — 1741), один з перших ректорів московської Слов'яно-греко-латинської академії. Познайомившись під час закордонного навчання з західною схоластичною, а також протестантською екзегезою, залишався прихильником першої (був однодумцем С. Яворського, противником Ф. Прокоповича). Один з перших редакторів-“справщиків”, які за наказом Петра I почали підготовку нового церковнослов'янського видання Біблії, супроводжуваного коментарями та поясненнями. Праця Феофілакта (Лопатинського) та його співробітників підготувала появу “Єлизаветинської Біблії” у середині XVIII століття. Архієпископ *Симон (Тодорський)* (1701—1754), випускник КДА та університету німецького міста Галле, під час свого перебування в Росії — протеже Ф. Прокоповича. Знання грецької та східних мов, а також біблійної філології допомогли С. Тодорському, вже під час служби в Росії (архієпископом Псковським), виховати видатних представників православної біблійної текстології та екзегетики Я. Блонницького та В. Лящевського, головних упорядників церковнослов'янської “Єлизаветинської Біблії” (перше видання у 1751 р.).

Серед діячів кінця XVIII — початку XX ст. слід згадати *І. Мочульського* (архієпископа *Феофтиста*, 1729—1818), вихідця з України, випускника КДА. Несучи церковне служіння в різних місцях Росії (востаннє посідав Курську кафедру), він опікувався реформуванням системи духовних училищ та семінарій, брав участь у діяльності Російського біблійного товариства [3]. Запровадивши в духовних закладах курси з вивчення і тлумачення Біблії, Феофтист (Мочульський) створив перший у Російській імперії посібник з біблійної герменевтики [4]. *І. Й. Фальковський* (1762—1823; єп. *Іриней* з 1807), богослов та біблійний екзегет, випускник КДА, викладав там широке коло предметів: богослов'я, математику, словесність, біблійну екзегетику. Ерудиція та різноманітність інтересів поєднувалася в нього з відкритістю до здобутків західної науки. Впливи західних авторів позначаються в його опублікованих екзегетичних творах [5]; більшість творів богослова залишилася в рукописах. Авторитет Фальковського серед біблеїстів Російської імперії початку XIX ст. був значним, йому навіть запропонували посаду віце-президента Російського біблійного товариства [6].

Викладання біблійних мов та справа перекладання Біблії в КДА були представлені діяльністю гебраїста *М. С. Гуляєва* (пом. 1866 р.), випускника й ординарного професора кафедри Священного писання Нового Завіту КДА, викладача єврейської мови. М. С. Гуляєв брав участь також у створенні російського Синодального перекладу Біблії, переклав з єврейської 1—4 книги Царств, 1—2 книги

Параліпоменон, книги Ездри, Неемії, Естер; переклади супроводжувалися історичними та філологічними коментарями-примітками [7]. Відомий історик філософії, випускник КДА, професор філософії Київського університету Св. Володимира, *О. М. Новицький* (1806—1864), відомий, зокрема, працею, присвяченою історії біблійних перекладів [8]. Церковний історик та гебраїст *І. П. Максимович* (1807—1861), випускник КДА, викладав там на кафедрі єврейської мови. Брав участь у підготовці Синодального перекладу Біблії. Йому належить переклад перших 19 розділів 1 книги Царств (1 Самуїлової) [9] та книги Екклесіаста [10]. *І. П. Максимович* увійшов до історії вітчизняної біблеїстики та культури загалом як автор українського перекладу Псалтирі, який він здійснив у 1859 р. [11].

Освоєння здобутків тогочасної західної біблеїстики відбувалося переважно через критичний аналіз та полеміку представників традиційної православної екзегетики з прибічниками раціоналістичних підходів і теорій, зокрема в рамках ліберально-протестантської традиції дослідження та витлумачення Біблії. Таке критичне освоєння в середині ХІХ ст. уособлював, зокрема, *О. Д. Воронов* (1839—1883), випускник МДА, професор кафедри загальної церковної історії КДА [12].

З традицією київської духовно-академічної біблеїстики тісно пов'язане ім'я *К. О. Успенського* (архімандрита, згодом єпископа *Порфирія*, 1804—1885). Випускник петербургської ДА, він викладав в Одесі, у 60-х рр. був вікарієм Київської єпархії. У 40—50-х рр. брав участь у тривалих церковно-наукових експедиціях на Близькому Сході; був одним із засновників та першим керівником Російської духовної місії в Єрусалимі. Ім'я архімандрита *Порфирія* (Успенського) пов'язане з історією біблійної палеографії: у 1845 р. саме він вперше знайшов стародавній біблійний манускрипт — Синайський кодекс [13], трохи пізніше опрацьований та опублікований *К. Тішендорфом*. Відомою була полеміка *Порфирія* з *Тішендорфом* щодо датування цього кодексу [14]. Залишив описи стародавніх пам'яток Палестини та інших близькосхідних, т. зв. “біблійних” країн [15]. Крім біблійної археології та палеографії, Успенський виступав як перекладач і текстолог. Публікувалися його церковно-слов'янські переклади зі знайдених на православному Сході (зокрема, в Афоні) стародавніх грецьких рукописів, зіставлених та звірених [16]; дослідник використовував ці переклади для підготовки нового науково-критичного видання церковно-слов'янської Біблії.

Випускник КДА *А. І. Капустін* (архим. *Антонін*, 1817—1894), який у 50—60 рр. ХІХ ст. працював на православному Сході, був керівником Російської духовної місії в Єрусалимі. Вивчав біб-

лійну археологію, географію, топографію. Перекладав праці зарубіжних дослідників [17], виконував текстологічну та палеографічну роботу — досліджував стародавні біблійні рукописи, зокрема, автентичність Синайського кодексу, інші рукописи в бібліотеці Синайського монастиря. На початку 80-х рр. керував археологічними розкопками в Єрусалимі, в результаті яких було віднайдено фрагменти стародавньої міської стіни [18].

Питання про сполучення біблійної оповіді з даними природничих наук (т. зв. проблема “біблійного конкордизму”) розглядалося, зокрема, *О. М. Воскресенським* (1828—1883), вченим і священником, випускником та професором КДА, який викладав там фізико-математичні науки [19]. Відомі кілька біблієзнавчих праць *К. І. Скворцова* (1821—1876), випускника КДА, професора кафедри патрології КДА, у яких досліджується об'єкт, дуже важливий з точки зору біблійної текстології і текстуальної критики другої половини ХІХ — початку ХХ століття — біблійні апокрифи (зокрема, їх атрибуція), аналізується канонічна та апокрифічна христологія [20]. Ісагогічне дослідження повчальних книг Старого Завіту [21] здійснював також *М. П. Філаретов* (архімандрит, потім єпископ *Філарет*) (1824—1882), випускник КДА, її професор, а в 1860—1870 рр. — ректор академії. Відомо, що він склав також навчальний курс старозавітної ісагогіки [22].

Н. І. Щегольов (1825—1884), випускник КДА, ординарний професор кафедри біблійної історії, висвітлював історію створення Вульгати [23]. Біблійні тлумачення цього автора були здійснені в дусі православної церковної традиції. Водночас він визнавав важливість зіставлення історії старозавітної релігії з релігіями інших стародавніх народів і пошуку провіденційного сенсу в існуванні язичництва [24]. Також відома праця *Н. І. Щегольова*, присвячена визначенню одного з можливих найдавніших писемних джерел Старого Завіту [25]. Випускник КДА, професор філософії *Д. В. Поспехов* (1821—1899), відомий дослідженнями атрибуції та філософського змісту старозавітної книги Премудрості Соломонової [26].

Праця в галузі біблійної хронології випускника та магістра КДА *І. О. Спаського* (архієп. *Сергія*, 1830—1904) [27] є одним з перших досліджень православної духовно-академічної біблеїстики. Дослідник опрацьовував, окрім біблійних текстів, численні позабіблійні свідоцтва з історії Стародавнього світу, фактично здійснивши порівняльно-релігієзнавчий аналіз Біблії. Подібне застосування наукової методології відзначило працю *Спаського*, навіть попри те, що численні археологічні відкриття другої пол. ХІХ та ХХ століть значно поглибили бачення предмета дослідження. *Х. М. Орда* (єп. *Іриней*, 1837—1904), випускник КДА, викладав там курс Священного Писання. Знавець стародавніх

мов і прихильник традиційної святоотецької екзегези, він багато уваги приділяв викладанню Біблії, написав кілька підручників із Старого Завіту [28]. Перекладав тлумачення біблійних книг та історико-релігійних нарисів зарубіжних авторів [29].

Видатним представником київської духовно-академічної біблеїстики другої половини ХІХ ст. був С. М. Сольський (1835—1900), випускник КДА, професор кафедри Священного Писання Нового Завіту. У своїх основних біблієзнавчих працях Сольський розглядав ісагогічні та історико-екзегетичні питання. Він викладав історію старозавітного канону [30], публікував вступні лекції до книг Старого та Нового Завіту [31]. Виклади Сольським історії дослідження і тлумачення Біблії вирізнялися систематичністю і включали аналіз не лише православної, а й інших екзегетичних традицій [32]. Одним з перших у православній духовно-академічній біблеїстиці дослідник проголосив необхідність враховувати дані західної біблійної критики, в т. ч. і радикальної (т. зв. “негативної”), корисність наукової полеміки для православної ісагогіки та екзегези. Систематичність та енциклопедичність ісагогічних та екзегетичних праць С. М. Сольського передбачала передусім можливість їх прикладного застосування — як посібників у духовних навчальних закладах. Саме Сольський був одним з тих, хто сформулював для православної біблеїстики проблему науково-критичного викладу знань про Біблію як навчальну дисципліну [33]. В. Ф. Певницький (1832—1911), випускник КДА, професор Академії на кафедрі гомілетики. Відомий низкою статей з питань новозавітної історії [34]. Орієнтація на святоотецьку традицію, а також основна галузь дослідницької й викладацької діяльності В. Ф. Певницького (а він був фахівцем з історії гомілетики) визначила і відповідну екзегетичну зацікавленість дослідника. Так, він звертався до історії саме гомілетичної святоотецької екзегези; відомий його переклад “гоміль” (коментуючих проповідей) св. Григорія Великого на книгу пророка Єзекиїля [35].

Один з найвідоміших та найплідніших вітчизняних біблеїстів кін. ХІХ—поч. ХХ ст., випускник КДА, викладач там єврейської мови та біблійної археології, Я. О. Олесницький (1842—1907). Працюючи у 1870—80-х рр. над вивченням стародавніх пам’яток Палестини, став одним з кращих у Російській імперії фахівців з наукової біблійної археології; залишив фундаментальні узагальнюючі праці з цієї дисципліни [36]. У колі його наукових інтересів як знавця східних мов (єврейської, сирійської, арабської) були біблійна текстологія та літературна критика [37]; старозавітна поетика [38]; справа біблійних перекладів [39]. Нарешті, Олесницький уславився як дослідник та систематизатор святоотецької ісагогіки та екзегетики. Його ісаго-

гічний курс [40] став хрестоматійним і досі є актуальним як цінне зібрання традиційних церковних поглядів на атрибуцію, обставини написання та правила тлумачення біблійних книг.

Соціально-правові аспекти історії стародавнього світу, виявлені через історико-культурологічний аналіз Біблії, були проаналізовані, зокрема, у працях С. О. Булатова [41]. Дослідженню біблійного погляду на такий суспільний та релігійний інститут, як шлюб, де перетиналися історичні, екзегетичні та морально-богословські мотиви, застосовувалися дані порівняльно-релігієзнавчі (зокрема, зіставлення старозавітної і талмудичної традицій), присвячені праці випускника та професора КДА, протоієрея М. С. Стеллецького (1862—1919) [42].

Випускник КДА, викладач Полтавської духовної семінарії Д. Н. Нарцисов (1860—?) був автором навчального курсу з біблієзнавства [43]. Водночас із виконаними у цілком традиційному дусі коментарями у вступних статтях до кожної пророцької книги, посібник демонстрував очевидне застосування елементів історичної критики, насамперед у плані визначення атрибуції (так, виклад і тлумачення здійснювались у хронологічному порядку, реконструйованому автором, а не за порядком розташування книг у біблійному каноні). Історико-екзегетична праця недостатньо відомого біблеїста М. Д. Благовещенського, магістерська дисертація якого [44], на думку сучасників, була виконана на рівні тодішніх західних досліджень, із застосуванням аналізу рукописів, перекладів, історії тексту, літературної форми, атрибуції.

У працях Ф. О. Смирнова (1842—1918), (ієромонаха, а згодом єпископа Христофора), випускника КДА, викладача там церковної археології та літургії — досліджувалося біблійне коріння християнського богослужіння [45]; функціонування біблійного символічного матеріалу у ранньохристиянському церковному мистецтві [46]. М. Ф. Мухін (1868—1919), випускник КДА, викладач історії церкви; у магістерській дисертації, присвяченій дослідженню атрибуції, історичного контексту й коментуванню одного з новозавітних послань апостола Павла [47] одним з перших у вітчизняній біблеїстиці застосував і врахував т. зв. “критичні” видання грецьких текстів Нового Завіту, в тому числі найвідоміші тоді видання К. Тішендорфа.

Церковний історик та біблеїст Й. О. Бродович (1871—1919), чия магістерська дисертація, присвячена книзі пророка Осії [48], виконана на основі детального аналізу православної святоотецької коментаторської традиції та найважливіших досліджень ХІХ ст., визнається одним з найкращих вітчизняних досліджень того часу. Базована в основному на принципах традиційної православної ісагогіки та екзегетики, робота містила елементи полеміки з тогочасною ліберально-протестантською

біблеїстикою та релігієзнавством т. зв. “релігійно-історичної школи”.

Внесок до біблієзнавчої науки *М. К. Маккавейського* (1864—1919), випускника КДА, професора кафедри педагогіки, був визначений професійною зацікавленістю [49]; проте його рання магістерська праця була присвячена біблійній археології, топографії та хронології і застосовувала різноманітні стародавні джерела [50]. Професор *М. М. Дроздов* (1849—1920), випускник КДА, з 1883 р. професор кафедри латинської мови, перекладав Єроніма Блаженного. Магістерська і докторська дисертації дослідника, присвячені історико-критичному й текстуальному аналізу окремих старозавітних книг [51], поєднували детальний текстуальний аналіз, застосування порівняльно-релігієзнавчого дослідження [52] з елементами історичної критики. Дослідник був, здається, одним з перших представників історико-критичної традиції у вітчизняній біблеїстиці кінця XIX—початку XX ст., хто намагався утвердити і захистити можливість методологічних нововведень у межах православної духовно-академічної традиції [53] (через що, до речі, наражався на критику сучасників) [54].

Протоієрей *А. С. Царевський* (1853—1920-ті), випускник КДА, її доцент на кафедрі Священного Писання Старого Завіту, присвятив магістерську дисертацію ісагогічному дослідженню старозавітних книг Хронік (Параліпоменон) [55]. Протягом кількох років він публікував також щорічні огляди західної біблієзнавчої літератури [56]. Нарешті, серед його доробків вступний нарис до Старого Завіту, з якого була опублікована лише частина, присвячена П’ятикнижжю [57].

Праці *Ф. Я. Покровського* (1860—1920-ті), випускника КДА, професора кафедри біблійної історії, були присвячені питанням старозавітної історії, демонстрували застосування історичного аналізу біблійних книг [58]. Дослідник утверджував традиційну атрибуцію та датування (зокрема, П’ятикнижжя), полемізуючи з представниками історичної критики [59]. Був одним із співавторів “Православной богословской энциклопедии” [60].

Одне з перших у вітчизняній біблеїстиці тлумачення окремої біблійної книги, виконане зі свідомим урахуванням досягнень історико-літературної й текстуальної критики, було здійснене випускником КДА *Г. Г. Ярошевським* (1872—1923; з 1906 — єпископ *Георгій*) у магістерській дисертації з екзегези новозавітного Послання апостола Якова [61]. Історико-критичне дослідження різночитань, використання даних філології сполучав з урахуванням екзегетичної святоотецької традиції. Заслуговує на увагу текстологічна праця випускника КДА *А. А. Грановського* (єп. *Антоніна*, 1865—1927), на яку вплинули заняття автора археологією та знання ним східних мов. Захищена у Петербурзі

магістерська дисертація (1903 р.), присвячена текстологічному аналізу книги пророка Варуха [62], зокрема, продемонструвала спробу реконструкції давньоєврейського оригіналу книги на основі аналізу численних перекладів східними мовами.

Історик церкви *М. Е. Поснов* (1873—1931), випускник та професор КДА, проявив себе і як біблеїст. Він, зокрема, викладав у КДА біблійну історію та курс Нового Завіту. Найвідомішими є ті богословсько-історичні праці Поснова, де він на ґрунті використання біблійного матеріалу досліджував давньоєврейську історію [63], біблійне богослов’я [64], новозавітну історію (останнє було викликане полемікою з ліберально-протестантською та раціоналістичною біблійною критикою) [65].

Відомим дослідником Біблії у КДА початку XX ст. був *М. М. Скабалланович* (1871—1931) — випускник КДА, відомий православний екзегет і літургіст, викладав в академії Старий Завіт, догматичне богослов’я, латинську мову. Екзегеза Скабаллановича [66] позначена глибоким аналізом біблійної символіки, застосуванням порівняльно-релігієзнавчого методу, залученням матеріалу з історії стародавнього східного мистецтва. Водночас Скабалланович як біблеїст виявився причетним до формулювання вузлових проблем теоретичного релігієзнавства поч. XX ст. Так, його висновки щодо особливостей релігійного досвіду пророка Єзекиїля наближалися до ідей, розвинутих пізніше німецьким релігієзнавцем Р. Отто, дослідником феномена священного. Біблієзнавчий доробок також визначив якість досліджень М. Н. Скабаллановича і як літургіста: значне місце дослідник приділяв функціонуванню Біблії в системі християнського богослужіння та святково-ритуального циклу [67].

Випускник КДА, професор кафедри Священного Писання *Д. І. Богдашевський* (1861—1933, з 1913 р. єп. *Василій*) вважався одним з найкращих у вітчизняній духовно-академічній традиції знавцем Нового Завіту. Будучи прихильником традиційних, ґрунтованих на Переказі підходів, Богдашевський ставив, однак, актуальні питання біблієзнавчої та історико-церковної науки. Його докторська дисертація [68] включала текстологічне опрацювання десятків новозавітних рукописів. Такі ісагогічні аспекти, як датування та аналіз адресата, опрацьовані тут Богдашевським чи не найкраще у російській біблеїстиці того часу. Інша значна історико-критична та екзегетична праця цього автора [69] містила гіпотези, актуальні у світлі археологічних та палеографічних досліджень XX століття (особливо Кумранських знахідок), зокрема, думку про давньоєврейську (а не арамейську) мову семітичного оригіналу Євангелія від Матвія. Помітним стало дослідження Богдашевським біблійної хронології та історичності новозавітної оповіді — євангель-

ської історії [70] та особливо книги Діянь апостольських як історичного документа [71].

Видатний богослов і філософ київської духовно-академічної традиції *В. І. Екземплярський* (1875—1933), випускник КДА, професор морального богослов'я також залишив у своїй спадщині низку біблієзнавчих праць. Це його докторська дисертація [72], а також роботи, присвячені біблійній інтерпретації проблем суспільного життя [73]. Редагований ним часопис “Христианская Мысль” об'єднував видатних філософів того часу, критиків схоластичних методів богослов'я. Серед них були, зокрема, відомі київські біблеїсти М. М. Дроздов, В. П. Рибінський, М. М. Скабалланович.

О. О. Глаголев (1872—1938), протоієрей, випускник КДА, з 1906 р. екстраординарний професор кафедри Священного Писання Старого Завіту, репрезентував консервативні позиції “старої” ісагогіки, проте був обізнаний із сучасною йому західною біблійною критикою [74]. Зокрема, дослідник виступав з критикою деяких положень школи Вельгаузена про походження священицького стану і ширше — про атрибуцію книг П'ятикнижжя [75]. Досліджуючи біблійну ангелологію та демонологію і застосовуючи метод порівняльно-релігійного аналізу Біблії, Глаголев передбачив деякі висновки сучасної біблеїстики, базовані на даних з історії релігій Стародавнього Сходу. Окремими галузями науково-богословських зацікавлень О. О. Глаголева були біблійна археологія [76] та соціальні проблеми, висвітлені, зокрема, у старозавітній історії [77]. Нарешті, видатним внеском до вітчизняної біблієзнавчої науки була участь О. Глаголева в укладенні “Тлумачної Біблії” під редакцією А. Лопухіна (коментарі до низки книг Старого та Нового Завіту [78]), а також “Православной богословской энциклопедии” під редакцією М. Глубоковського (статті про Апокаліпсис, біблійне іменування Бога, про вимірювання часу та літообчислення в Біблії) [79].

Випускник КДА, доцент, а згодом професор кафедри Священного Писання, *В. П. Рибінський* (1867—1944) так само, як і О. Глаголев, був спів-автором “Толковой Библии” [80] та “Православной богословской энциклопедии” [81]. У колі наукових інтересів В. П. Рибінського була, зокрема, історія давньоєврейського народу, досліджувана на основі старозавітного матеріалу, розглянутого в контексті історії Стародавнього Сходу. Дослідник з помірковано-консервативних позицій православної ісагогіки полемізував з представниками релігійно-історичної школи у західній біблеїстиці, зокрема, з

т. зв. панвавілонізмом [82]. Аналізував Рибінський і старозавітний профетизм [83], публікував праці з історії старозавітної іудейської релігії, де застосовував елементи порівняльно-релігієзнавчого аналізу Біблії [84]. Т. зв. порівняльно-релігійна екзегеза була присутня й у фундаментальних працях Рибінського, присвячених самарянській традиції в її зв'язку з традиціями старозавітною та гностичною (тут, до речі, Рибінський полемізував із своїм колегою, дослідником гностицизму М. Е. Посновим) [85]. Низка популярних нарисів Рибінського була присвячена біблійній історії та археології [86]. У доробку дослідника, нарешті, були теоретичні та прикладні аспекти біблеїстики — і як науково-богословської, і як навчальної дисципліни. Він складав, зокрема, зразкові на той час узагальнюючі бібліографічні огляди біблієзнавчої літератури [87]; написав популярний біблієзнавчий підручник для дітей [88]; опрацьовував питання ісагогічного викладу в духовних навчальних закладах [89]; проблеми науково-критичного дослідження Біблії, актуальні на той час і для православної біблеїстики [90].

М. Ф. Оксіюк (1884—1961), випускник КДА, один з останніх її професорів (обраний у 1917 р.). Його монографія, присвячена вченню апостола Павла про виправдання [91], репрезентувала вітчизняне православне біблійне богослов'я у цій галузі, опрацьованій насамперед протестантськими дослідниками. Ця постать пов'язує православну духовно-академічну біблеїстику початку ХХ ст. з сучасною добою: у 40—50-х рр. М. Ф. Оксіюк був священиком, єпископом в Україні, потім митрополитом Польської православної церкви під іменем *Макарій* [92].

Випускник, згодом доцент і професор (з 1907 до 1919 р.) кафедри біблійної історії КДА, учень В. П. Рибінського, *В. Ф. Іваницький* (1881—1956) був відомий своїми дослідженнями з історії стародавньої іудейської елліністичної діаспори та її найвідомішого представника Філона Александрійського, одного з найдавніших коментаторів Біблії, родоначальника алегоричної екзегези [93]. Ця зацікавленість зумовила здобутки дослідника в галузі актуальних на початок ХХ ст. питань біблійної палеографії і текстології [94]. Дослідник здійснив також коментований переклад відомого апокрифа, пов'язаного з переказом про виникнення Септуагінти як найдавнішого біблійного перекладу [95]. А дослідження семітизмів у творчості Г. Сковороди базувалося на вивченні біблійного матеріалу і його інтерпретацій у вітчизняній духовно-інтелектуальній традиції [96].

1. Див., напр.: *Строганов В. С.*, свящ. Вклад Московской духовной академии в герменевтику Нового Завета // Журнал Московской Патриархии, 1985, № 8; Иануарий (Ивлиев), иером. Вклад Санкт-Петербургской духовной академии в

русскую библиистику // Богословские труды, сборник, посвященный 175-летию ЛДА. М., 1986.

2. Найкраще особливості київської академічної біблеїстики ХІХ — початку ХХ ст. були виявлені у статтях київських

- авторів до “Православної богословської енциклопедії” під редакцією Н. Глубоковського, у “Тлумачній Біблії” під редакцією А. Лопухіна, у численних публікаціях в “Трудах Киевской Духовной Академии” та авторських монографіях. Стан православного біблієзнавства, в т. ч. київської школи, аналізувався у таких старих працях, як наприклад: *Никольский М. В.* Наша библейская наука // Православное обозрение, 1875, т. II, № 2; його ж. Успехи библейской науки в России // Православное обозрение, 1877, т. I, № 3; *Михаил (Лузин)*, еп. Столетие из истории толкования Библии у нас в России // Годичный акт МДА 1 октября 1877.— М., 1878; його ж. Библейская наука.— Тула, 1898—1903; *Мышцын В.* Обзор русской духовной журналистики. Статьи по Священному Писанию Ветхого Завета // Богословский Вестник, 1901, № 10, 12; *Елеонский Ф. Г.* Отечественные труды по изучению Библии в XIX в. // Христианское чтение, 1901, т. I; *Глубоковский Н. Н.* К вопросу о современном положении русской библейской науки // Труды КДА, 1902, № 2; *Титов Ф.* Киевская Духовная Академия в ее трехвековой жизни и деятельности (1615—1915).— К., 1915; К трехсотлетию юбилею Киевской Духовной Академии.— К., 1917. Серед новітніх праць слід зазначити статті о. О. Меня: *Мень А.*, прот. Опыт изложения ветхозаветной исагогики в свете работ русской библейско-исторической школы и новейших исследований. Загорск, 1983 (рукоп.); його ж. К истории русской православной библеистики // Богословские труды, 1987, сб. 28; а також його статті про київських біблеїстів у “Словаре по библиологии”.
3. Див.: *Титов Ф.* Феоктист Мочульский, архиепископ Курский // Труды КДА, 1894, № 1—2.
 4. *Феоктист Мочульский*, архиеп. Драхма от сокровища божественных писаний.— М., 1809.
 5. *Ириней Фальковский*, еп. Комментарии на Послания ап. Павла к Римлянам.— К., 1806; його ж. Комментарии на Послания ап. Павла к Галатам.— К., 1807.
 6. *Булашов Г. О.* Преосвященный Ириней Фальковский.— К., 1883; *Скворцов К. И.* Хроника жизни преосвященного И. Фальковского, составленная по его рукописям // Прибавление к Киевским Епархиальным Ведомостям, 1861, № 6, 8, 10.
 7. *Гуляев М. С.* Исторические книги Священного Писания Ветхого Завета.— К., 1866.
 8. *Новицкий О. М.* О первоначальном переводе Священного Писания на славянский язык.— К., 1837
 9. Див.: Труды КДА, 1861, № 1—12.
 10. Див.: Христианское Чтение, 1861, т. 2, № 4.
 11. *Чистович И. А.* История перевода Библии на русский язык.— СПб., 1899.
 12. *Воронов А. Д.* Протестантское богословие и вопрос о богодухновенности Священного Писания // Труды КДА, 1864, т. I, 3.
 13. *Порфирий (Успенский)*, еп. Первое путешествие в Синайский монастырь в 1845 г.— СПб., 1856.
 14. *Порфирий (Успенский)*, еп. Письмо к Константину Тишендорфу (против древности Синайского кодекса) // Труды КДА, 1865, № 11.
 15. *Порфирий (Успенский)*, еп. Книга бытия моего.— Т. I—8.— СПб., 1894—1902.
 16. Див. переклади Порфирія (Успенського): книг Буття // Труды КДА, 1869, № 2; Псалтирі // Труды КДА, 1869, № 4; Притч Соломоновых // Труды КДА, 1869, № 5; Пісні над Піснями // Труды КДА, 1869, № 6; 1 та 2 Маккавейських // Труды КДА, 1873, № 3, 9; Псалмів 26—75 // Труды КДА, 1873, № 12; Псалмів 76—118 // Труды КДА, 1875, № 8—11; Естер // Труды КДА, 1874, № 5.
 17. Переклад з коментарями книги Ф. Й. Лаута “Фараон, Мойсей та Вихід” // Труды КДА, 1875, № 11—12.
 18. *Исайя (Белов)*, иером. Исследования архим. Антонина (Капустина) на Синае // Богословские труды.— 1985, Сб. 26.
 19. *Воскресенский А. М.*, прот. Библейское учение о творении мира и современное естествознание // Воскресное чтение, 1863/64, № 49.
 20. *Скворцов К. И.* О книгах Сивилл // Труды КДА, 1862, № 7; його ж. Святой апостол Варнава // Труды КДА, 1862, № 9; його ж. Когда было написано послание Варнавы? // Труды КДА, 1873, № 8; його ж. Жизнь Иисуса Христа по Евангелиям и народным преданиям.— К., 1876.
 21. *Филарет (Филаретов М. П.)*, 1824—1882), еп. Происхождение книги Иова.— К., 1872; його ж. Происхождение книги Екклесиаст.— К., 1885.
 22. *Корольков И.* Преосвященный Филарет, епископ Рижский, как ректор КДА.— К., 1882; *Логвинович В. И.* Мои воспоминания о епископе Рижском, бывшем ректоре КДА // Труды КДА, 1912, № 2.
 23. *Щеголев Н. И.* Жизнь блаженного Иеронима Стридонского // Труды КДА, 1863, № 1—3.
 24. *Щеголев Н. И.* Призвание Авраама и церковно-историческое значение этого события.— К., 1873.
 25. *Щеголев Н. И.* Что такое “Книга Праведного”? Ис. Нав. X, 1—13 // Труды КДА, 1882, № 7.
 26. *Поспехов Д. В.* Книга Премудрости Соломона, ее происхождение и отношение к иудейско-александрійской философии.— К., 1873 (докторська дисертація на основі статей в “Трудах КДА”, 1862, № 1, 10—11; 1863, № 5).
 27. *Спасский И. А.* Исследование библейской хронологии.— К., 1857.
 28. *Орда Х. М.* (еп. *Ириней*). Руководство к последовательному чтению Учительных книг Ветхого Завета.— К., 1871, 1873; його ж. Руководство к последовательному чтению пророческих книг Ветхого Завета.— К., 1871; його ж. Руководственное пособие к пониманию Псалтири.— К., 1882.
 29. *Ириней*, еп. (*Х. М. Орда*). Толковая Псалтирь Евфимия Зигабена. пер. с греч.— К., 1882; репр. М., 1993; його ж. переклад з нім.: *Ците В.* Земная жизнь Господа Спасителя нашего.— К., 1867, 1874.
 30. *Сольский С. М.* Из чтений по Ветхому Завету. Глава 2. История собрания ветхозаветных книг в один священный кодекс, или история ветхозаветного канона // Труды КДА, 1871, № 7.
 31. *Сольский С. М.* Из чтений по Ветхому Завету // Труды КДА, 1870, № 9; 1871, № 7; його ж. Из лекций по Новому Завету // Труды КДА, 1877, № 8; 1878, № 4.
 32. *Сольский С. М.* Краткий очерк истории священной библиологии и экзегетики // Труды КДА, 1866, № 10—12; його ж. Употребление и изучение Библии в России // Православное обозрение, 1868, т. 27, № 10—11; його ж. Обозрение трудов по изучению Библии в России с XV века до настоящего времени // Православное обозрение, 1869, т. 1, № 2, 4, 6.
 33. *Сольский С. М.* Каков может быть состав научных введений в книги Священного Писания в настоящее время // Труды КДА, 1887, № 3.
 34. *Певницкий В. Ф.* Св. Иоанн Креститель как проповедник покаяния // Труды КДА, 1868, № 1; його ж. Юность Богочеловека // Воскресное чтение, 1881, № 40; його ж. Кому прежде всего явился Господь Иисус Христос по воскресении // Воскресное чтение, 1883, № 20.
 35. Див.: Труды КДА, 1871, № 3.
 36. *Олесницкий А. А.* Святая Земля, т. I: Иерусалим и его древние памятники.; т. 2: Другие замечательные по древним памятникам места Иудеи.— К., 1875—1878; його ж. Судьбы древних памятников Святой Земли.— К., 1875; його ж. Путешествие одного египтянина в Палестину, Сирию и Финикию в XIV в. пред Р.Х. // Труды КДА, 1876, № 3; його ж. Вопрос о новейших открытиях моавитских древностей // Труды КДА, 1977, № 10; його ж. О том, как доктор Сепп открыл древний храм Ваала между Иерусалимом и Вифлеемом // Труды КДА, 1878, № 3; його ж. Гробница Аарона на горе Ор // Труды КДА, 1879, № 3; його ж. По вопросу о раскопках 1883 г. в русском месте в Иерусалиме.— СПб., 1887; його ж. Ветхозаветный храм в Иерусалиме.— СПб., 1889; його ж. Мегалитические памятники Святой Земли.— СПб., 1895.
 37. *Олесницкий А. А.* Вставки в книгу Иисуса Навина 21,42 и 24,30 по поводу 70-ти и мнение о них // Чтения Общества

- любителей духовного просвещения, 1878, № 1; його ж. Тенденциозные корректуры иудейских книжников (софери́мов) в чтении Ветхого Завета // Труды КДА, 1879, № 5; його ж. Книга Притчей Соломоновых и ее новейшие критики.— К., 1884; його ж. Книга Песнь Песней (Шир га-Ширим) и ее новейшие критики.— К., 1882, 1884.
38. Олесницкий А. А. Древнееврейская музыка и пение // Труды КДА, 1871, № 11—12; його ж. Ритм и метр в ветхозаветной поэзии // Труды КДА, 1872, № 11—12.
 39. Переклав старозавітні пророцькі книги Ісайї, Єремії, Єзекіїля, Даніїла; переклади друкувалися у “Трудах КДА” протягом 1865—1873 рр.
 40. Олесницкий А. А. Руководственные о Священном Писании Ветхого и Нового Завета сведения из творений св. Отцов и Учителей Церкви.— СПб., 1894.
 41. Булатов С. А. Полицейское право у древних евреев // Труды КДА, 1883, № 6; його ж. Состояние иудейских ремесленников во времена земной жизни Иисуса Христа // Труды КДА, 1883, № 8—9.
 42. Стеллецкий Н. С. прот. Брак у древних евреев.— К., 1892 (магістер. дис. у КДА); його ж. К вопросу о безбрачии и девстве в Ветхом Завете // Чтения Общества любителей духовного просвещения, 1893, кн. 1.
 43. Нарциссов Д. Н. Руководство к изучению пророческих книг Ветхого Завета.— Полтава, 1904.
 44. Благовещенский М. Д. Книга Плач Иеремии. Опыт исследования исагогико-экзегетического.— К., 1899.
 45. Див.: Труды КДА, 1873; № 4, 5.
 46. Христофор (Смирнов Ф. А.), иером. Древнехристианская иконография как выражение древнецерковного веросознания.— М., 1886; його ж. Жизнь Иисуса Христа в памятниках древнехристианской иконографии.— М., 1887.
 47. Мухин Н. Ф. Послание св. ап. Павла к Колоссянам.— К., 1897.
 48. Бродович И. А. Книга пророка Осии. Введение в экзегезис.— К., 1901.
 49. Маккавейский Н. К. Воспитание у древних евреев.— К., 1903.
 50. Маккавейский Н. К. Археология истории страданий Господа нашего Иисуса Христа.— К., 1891.
 51. Дроздов Н. М. Исторический характер Книги Иудифь // Труды КДА, 1876, № 4, 5; його ж. О происхождении Книги Товита // Труды КДА, 1884, № 6; 1900, № 9; 1901, № 1, 2; окр. вид. К., 1901.
 52. Дроздов Н. М. К вопросу о соглашении библийских свидетельств с данными ассириологии // Труды КДА, 1876, № 8.
 53. Дроздов Н. М. В защиту свободного научного исследования в области библиологии // Труды КДА, 1902, № 10, 11.
 54. Мышцын В. Н. О неудачном соединении научного критицизма с православною точкою зрения. Ответ проф. Дроздову // Богословский вестник, 1902, № 12.
 55. Царевский А. С., прот. Происхождение и состав 1-й и 2-й книг Паралипоменон // Труды КДА, 1878, № 7—8; його ж. Речь перед защитой магистерской диссертации // Там само, № 10.
 56. Царевский А. С., прот. Библийская литература истекшего года на Западе. Ветхий Завет // Труды КДА, 1882, № 4; 1883, № 9; 1884, № 5; 1885, № 4; 1886, № 12; 1888, № 2, 3.
 57. Царевский А. С. Введение в Священное Писание Ветхого Завета. Пятикнижие Моисея.— К., 1890.
 58. Покровский Ф. Я. Поход Синахериба в Иудею при царе Езекии // Христианское чтение.— 1877, № 1; його ж. Разделение еврейского царства на царство иудейское и израильское.— К., 1885; його ж. Военачальник Давидов — Иоав // Труды КДА, 1903, № 8.
 59. Покровский Ф. Я. По поводу возражений современной критики против существования Моисеева закона ранее древнейших пророков-прорицателей // Труды КДА, 1890, № 1.
 60. Див., напр., статті Покровського, присвячені персонажам історичних книг Старого Завіту: “Иевосфей”, “Иезавель”, “Иеровоам”, “Иессей”, “Ииуй”, “Иоав”, “Иовафат”, “Иосия”.
 61. Ярошевский Г. Г. Соборное послание апостола Иакова. Опыт историко-экзегетического исследования.— К., 1901.
 62. Антонин (Грановский), еп. Книга пророка Варуха, СПб., 1902.
 63. Див. статті М. Е. Поснова: Труды КДА, 1904, № 8, 10; 1905, № 3, 7; його ж. Иудейство (к характеристике внутренней жизни еврейского народа в послевоенное время).— К., 1906; його ж. Взаимодействие двух факторов в истории израильского народа — божественного и человеческого.— К., 1903; його ж. О судьбах библийского Израиля.— К., 1907; його статті з біблійної історії в “Православной богословской энциклопедии” під ред. Глубоковського).
 64. Поснов М. Э. Идея Завета Бога с израильским народом в Ветхом Завете. Богуслав, 1902;
 65. Поснов М. Э. О личности Основателя Христианской Церкви, СПб., 1910; Евангелие Иисуса Христа и евангелие апостолов о Христе // Труды КДА, 1911, № 3.
 66. Скабалланович М. Н. Первая глава книги пророка Иезекииля. Опыт изъяснения.— Мариуполь, 1904; його ж. Что дает богослову первая глава книги пророка Иезекииля // Труды КДА, 1905, № 6.
 67. Скабалланович М. Н. Святая Земля в праздниках Православной Церкви.— СПб., 1908; його ж. Христианские праздники.— Кн. 1—6, К., 1915—1916.
 68. Богдашевский Д. И. Послание святого апостола Павла к Ефессянам. Исагогико-экзегетическое исследование.— К., 1904.
 69. Василий (Богдашевский), еп. Евангелие от Матфея. Критико-экзегетическое исследование.— К., 1915.
 70. Богдашевский Д. И. О Евангелиях и евангельской истории.— К., 1902.
 71. Богдашевский Д. И. Исторический характер книги Деяний апостольских // Труды КДА, 1909, № 11; його ж. Об источниках книги Деяний апостольских // Труды КДА, 1910, № 10; його ж. Хронология книги Деяний апостольских // Труды КДА, 1911, № 1.
 72. Экземпларский В. И. Библийское и святоотеческое учение о священстве.— К., 1904.
 73. Экземпларский В. И. Учение древней Церкви о собственности и милостыне.— К., 1910; його ж. Евангелие и общественная жизнь.— К., 1913.
 74. Глаголев А. А. Новости немецкой литературы по библийской археологии // Труды КДА, 1901, № 11, 12.
 75. Глаголев А. А. Левиты и Левино колено.— К., 1912; його ж. Книга Левит. К., 1914.
 76. Глаголев А. А. Иерусалим библийско-иудейский и частично современный в историко-археологическом отношении. б. м. и г.; його ж. Купина Неопалимая: Очерк библийско-экзегетический и церковно-археологический.— К., 1914.
 77. Глаголев А. А. Древнееврейская благотворительность.— К., 1903; його ж. переклад книги нім. біблієста Ф. Буля Geographie des alten Palästine. Freiburg-Leipzig, 1896 під назвою: Социальные отношения израильтян.— СПб., 1912; його ж. Закон ужичества, или левиратный брак у древних евреев.— К., 1914.
 78. Див. статті Глаголева. 3-я и 4-я Книги Царств // Толковая Библия.— Т. 2, с. 357—582; Книга Товита // Там само, т. 3; Книга пророка Наума // Там само, т. 7; Деяния святых апостолов // Там само, т. 10; Первое Соборное Послание св. ап. Иоанна Богослова — Второе Соборное Послание св. ап. Иоанна Богослова — Третье Соборное Послание св. ап. Иоанна Богослова // Там само, т. 10, с. 308—350.
 79. Див. статті Глаголева: Апокалипсис // Православная Богословская Энциклопедия (под ред. Н. Глубоковского).— Т. 1, с. 910—927; Иегова // Там само, т. 6, с. 194—205; Календарь библийско-еврейский и иудейский // Там само, т. 8, с. 1—7.
 80. Див. там коментарі Рибінського до книг Осії, Йоїля, Амоса, Михея, Овдія.

81. Див. статті Рибінського: Иговисты и Элогисты, Иезекииль // Православная богословская энциклопедия, т. 6, с. 194—205; Иисус, сын Сирахов // Там само, с. 596—602; Казни египетские // Там само; Иов // Там само, т. 7, с. 199—214; Йоиль // Там само, т. 7, с. 250—254.
82. Рыбинский В. П. Вавилон и Библия (по поводу речи Делича "Babel und Bibel") // Труды КДА, 1903, № 5; Його ж. К вопросу об отношении Библии к Вавилону, К., 1904.
83. Рыбинский В. П. Ветхозаветные пророки // Труды КДА, 1907, № 12.
84. Рыбинский В. П. Древнееврейская суббота // Труды КДА, 1891, № 11—12; 1892, № 2, 3, 4, 6, 9; Його ж. Религиозное влияние иудеев на языческий мир в конце ветхозаветной и начале новозаветной истории и прозелиты иудейства. К., 1989; Його ж. Исторический очерк лжемесссианских движений в иудействе. К. 1901.
85. Рыбинский В. П. Самаряне. Обзор источников для изучения самарянства. История и религия самарян. К., 1913; Його ж. Самарянство и гностицизм (Ответ на критику проф. М. Э. Поснова) // Странник, 1914, № 3; 1916, № 1.
86. Рыбинский В. П. По поводу новейших археологических раскопок в Палестине, Труды КДА, 1908, т. III, № 11; Його ж. О паломничестве в Иерусалим в библейское время // Труды КДА, 1909, № 11.
87. Рыбинский В. П. Заметки о литературе по Священному Писанию Ветхого Завета за истекший год // Труды КДА, 1898, № 3; 1899, № 5; 1900, № 6.
88. Рыбинский В. П. Библия для детей.— К., 1897.
89. Рыбинский В. П. Первый опыт "Введения в Священное Писание" // Труды КДА, 1900, № 11.
90. Рыбинский В. П. Библейская ветхозаветная критика // Труды КДА, 1908, № 12.
91. Оксюк М. Ф. Учение ап. Павла об оправдании.— К., 1914.
92. Волнянский Н. Труды предстоятеля Польской Православной Церкви // Журнал Московской Патриархии, 1954, № 4.
93. Иваницкий В. Ф. Филон Александрийский. Жизнь и обзор литературной деятельности.— К., 1911; Його ж. О происхождении иудейского эллинизма Александрии.— К., 1912.
94. Иваницкий В. Ф. Иудейско-арамейские папирусы с о. Элефантины и их значение для науки Ветхого Завета // Труды КДА, 1914, № 11, 12.
95. Иваницкий В. Ф. Письмо Аристия к Филострату. Введение и перевод.— К., 1916.
96. Иваницкий В. Ф. Єврейська мова у Г. С. Сковороди.— К., 1928.

Sergiy Golovashchenko

BIBLICAL STUDIES IN KYIV THEOLOGICAL ACADEMY (XIX — BEG. XX) IN HISTORY OF NATIVE BIBLEISTIC

*Author presents the Biblical Studies in Kyiv Theological Academy as
important perspective for reconstruction of the native bibleistic tradition.*